मुच्यते शास्त्रे हि रसा अधिकृता यथा रसायत्त आहार इति तस्मिंश्च प्राणाः। उपदेशाच्चोपदिश्यन्ते हि रसाः। यथा मधुराम्ललवणा वातं शमयन्ति। अनुमानाच्च रसेन अनुमीयते द्रवं यथा मधुरमिति। ऋषिवचनाच्च ऋषिवचनं वेदो यथा किञ्चिदिष्यार्थं मधुरमाहरेदिति। तस्मादसाः प्रधानं रसेषु गुणसंज्ञा।" इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४० अध्याये॥ यथा च, वाग्भटे १० अध्याये।

"आम्भोऽग्निः व्योम्नुतेजः खवायुस्यानिलगोऽनिलैः।
द्वयोल्बणैः क्रमाद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भवः॥
तेषां विद्यादसं स्वादुं यो वक्त्रमनुलिम्पति।
आस्वाद्यमानो देहस्य ह्लादनोऽक्षप्रसादनः॥
प्रियः पिपीलिकादीनां अन्यः स्वालयते सुखम्।
हर्षणो रोमदन्तानामक्षिभ्रुवनिकोचनः॥
लवणः स्यन्दयत्यास्यं कपोलगलदाहकृत्।
तिक्तो विशदयत्यास्यं रसनं प्रतिहन्ति च।
उद्वेजयति जिह्वाग्रं कुर्वन्निमिषिमिषां कटुः॥
स्रावयत्यक्षिनासास्यं कपोलौ दहतीव च।
कषायो जड़येज्जिह्वां कण्ठस्रोतो विबन्धकृत्॥
रसानामिति रूपाणि कर्माणि मधुरो रसः।
आनन्त्यसात्म्यात् कुरुते धातूनां प्रबलं बलम्॥
बालवृद्धक्षतक्षीणवर्णकेशेन्द्रियौजसम्।
प्रशस्तो दृंहणः कण्ठ्यः स्तन्यसन्धानकृद्गुरुः॥
आयुष्यो जीवनः स्निग्धः पित्तानिलविषापहः।
कुरुतेऽत्युपयोगेन सन्मेदःकफजान् गदान्॥
स्थौल्यालस्यासादसन्यासमेहगण्डार्बुदादिकान्॥
अग्नेरग्निदीप्तिकृत्स्निग्धो हृद्यः पाचनशोधनः।
उष्णवीर्यो हिमस्पर्शः प्रीणनः क्लेदनी लघुः॥
करोति कफपित्तास्रं मूढ़वातानुलोमनम्।
नोऽलभ्यस्तस्तनोः कुर्याच्छैथिल्यं तिमिरं भ्रमम्॥
कण्डूपाण्डुत्वदौसर्पश्वित्रकोठविस्फोटकुष्ठज्वरान्॥
लवणः सम्भसंघातवन्त्रविष्यापनोऽग्निकृत्।
छेदनः क्लेदनस्तीक्ष्णो रोचनश्छेदभेदकृत्॥
नोऽतियुक्तोऽस्रपवनं खलतिं पलितं वलिम्।
कुष्ठकृच्छ्रविषदौसर्पान् जनयेत् तपयेद्बलम्॥
तिक्तः स्वयमरोचिष्णुरुचिं क्षमिकुष्ठविषम्।
कृमिमूर्च्छाज्वरोत्क्लेशदाहपित्तकफान् जयेत्॥
क्लेदमेदो वसामज्जशुक्रमूत्रोपशोषणः।
लघुर्मेध्यो हिमो रूक्षः स्तन्यकण्ठविशोधनः॥
धातुक्षयानिलव्याधीनतियोगात् करोति सः॥
कटुर्गलामयोदर्दकुष्ठालसकशोफजित्।
ब्रणावसादनस्नेह मेदःक्लेदोपशोषणः॥
छिनत्ति बन्धान् स्रोतांसि विवृणोति कषायपः।
कुरुते सोऽतियोगेन हृद्यां शुक्रबलक्षयम्॥
मूर्च्छामाकुञ्चनं कम्पं कटिपृष्ठादिषु व्यथाम्।
कषायः पित्तकफहा गुरुरस्रविशोधनः।
पौष्टिको रोपणः शीतः क्लेदमेदोविशोषणः॥
आमसंस्तम्भनो ग्राही रूक्षोऽतिवृक्प्रसादनः।
करोति शीलितः सोऽतिविष्टम्भाध्मानकृद्गुरुः॥
कटकार्श्वपौरुषभंशशोतोरोधमलग्रहान्॥
घृतक्षैमगुडाचोड़मोचचोचपरूषकम्।
अभीरुवीरापनसराजादनबलाजयम्॥
मेदे चतस्रः पर्णिन्यो जीवन्ती जीवकर्षभौ।
मधूकं मधुकं बिम्बी विदारी श्रावणीयुगम्॥
चीरशुक्ला तुगाक्षीरी क्षीरिण्यौ काश्मरी सहे।
क्षीरेक्षुगोक्षुरचौद्रदाक्षादिर्मधुरो गणः॥
अम्लो धात्रीफलाम्लीकाभातुलुङ्गाम्लवेतसम्।
दाड़िमं रजतं तक्रं चुक्रं पालेवतं दधि।
आम्रमाम्रातकं भव्यं कपित्थं करमर्दकम्॥
वरं सौवर्चलं क्षारं विड़ं सामुद्रमौद्भिदम्॥
रोमकं पांसुजं शीतं चारश्च लवणो गणः।
तिक्तः पटोली त्रायन्ती बालकोशीरचन्दनम्।
भूनिम्बनिम्बकटुकातगरागुरुवत्सकम्॥
नक्तमालहरिद्रानीसुस्तमूर्वाटरूषकम्।
पाठापामार्गकांस्यायोगुडूचीधन्वयासकम्।
पञ्चमूलं महद्ग्राह्यौ विशालातिविषा वचा॥
कटुको हिङ्गुमरिचकृमिजित्पञ्चकोलकम्।
कुठेराद्या हरितकाः पित्तं मूत्रमरुष्करम्॥
वर्गः कषायः पथ्याद्यं शिरीषः खदिरो मधु।
कदम्बोडुम्बरं सुक्ताप्रवालाञ्जनगैरिकम्।
बालं कपित्थं खर्जूरं बिसपद्मोत्पलादि च॥
मधुरं श्लेष्मलं प्रायो जीर्णाच्छालियवादृते।
सुक्राद्गोधूमतः चौद्रात्सितायाः शाङ्गलामिषात्॥
प्रायोऽम्लं पित्तजननं दाड़िमामलकादृते।
अपथ्यं लवणं प्रायश्चक्षुषोऽत्यन्त सैन्धवात्॥
तिक्तं कटु च भूविल्वमृष्यं वातकोपनम्।
ऋतेऽन्तपटोलीभ्यां मुष्कीक्षारात्सोनतः॥
कषायं प्रायशः शीतं स्तम्भनं चाभयादृते।
रसा कटुम्ललवणा वीर्येणोष्णा यथोत्तरम्।
तिक्तः कषायो मधुरस्तद्वदेव च शीतलः॥
तिक्तः कटुः कषायश्च रूक्षा बहुमलास्तथा॥
षड्रसमधुराः स्निग्धाः हृद्यविष्टम्भमारुताः॥
पटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः॥
लघुरम्लः कटुस्तस्मात्तस्मादपि च तिक्तकः।
संयोगः सप्तपञ्चाशत्कल्पना तु त्रिधा त्रिधा।
रसानां यौगिकत्वेन यथास्थूलं विभज्यते॥
एकैकद्वीनांस्तान् पञ्च पञ्च यान्ति रसा द्विके।
त्रिके स्वादुर्दशाम्लः षट् त्रीन् पटुस्तिक्त एकम्॥
चतुष्केषु दश स्वादुश्चतुरोऽम्लः पटुः सकृत्।
पञ्चकेष्वेकमेवाम्लो मधुरः पञ्च सेवते।
द्वयमेकं षड्रसादमसंयुक्ताश्च षड्रसाः॥
षट्पञ्चकाः षट् च पृथग्रसाः स्युश्चतुर्द्विकौ पञ्चदशप्रकारौ।
भेदास्त्रिकाविंशतिरेकमेकं द्रव्यं षड्रसादमिति त्रिषष्टिः॥
ते रसागुरसतो रसभेदास्तारतम्यपरिकल्पनया च।
सम्भवन्ति गणनां समतीता दोषमेषजवशादुपयोज्याः॥"

अथ षड्रसगुणाः।

"मधुरः प्रीणनो बल्यो बृंहणोऽनिलपित्तहा।
रसायनो गुरुः स्निग्धश्चक्षुष्यः शीतलश्च सः॥
आयुःकृद्गलहृद्यः कण्ठ्योदावर्तनाशकः।
अम्लो रुचिकरो हृद्यः प्रीणनो वह्निवर्द्धनः॥
वातहा रसनोद्दीपी स्निग्धोष्णो रक्तमांसदः।
क्लेदनस्तर्पणः पक्ता लघुश्चापी कटुश्च यः॥
लवणः क्लेदनस्तीक्ष्णः पाचनोद्दीपनो रसः।
स्निग्धो रुचिकरः स्रंसी दृष्टिशुक्रकरोऽगुरुः॥
कटुर्व्रिडास्यनासाक्षिरोचनो रुचिराङ्गकृत्।
उष्णस्तीक्ष्णो लघुः कण्डूकृमिशुक्रकफापहः॥
लघुः शोषी पक्तिकरः श्लेष्माकर्षणकः पटुः।
तिक्तः पित्तकफच्छेदी विषकुष्ठज्वरापहः॥
दीपनः पाचनो रूक्षः कण्डूकृमिहरो लघुः।
कषायः शोषकः स्तम्भी व्रणक्लाणाभिनाशनः॥
कफशोणितपित्तघ्नो रूक्षः शीतो लघुस्तथा।
शीतलः पित्तहा बल्यः कफवातहरो गुरुः॥
उष्णं पित्तकरो वीर्य्यो वातश्लेष्महरो लघुः।
शीतं वीर्य्येण यद्रूक्षं मधुरं रसपाकयोः॥
तयोरम्लं कटुश्चाम्ल यस्योष्णं कटुकं तयोः।
कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः॥
अम्लोष्णं पच्यते स्वादु मधुरं लवणं तथा।
कटुर्विपाके शुक्रघ्नो बहुविड्वातलो लघुः॥
स्वादुर्गुरुः हृष्टमलो विपाके कफशुक्रलः।
पाकेऽम्लः हृष्टविण्मूत्रपित्तश्लेष्मशुक्रलो लघुः॥"
गारुड़े॥

"कटुतिक्तकषायाश्च कोपयन्ति समीरणम्।
कटुम्ललवणाः पित्तं स्वादुम्ललवणाः कफम्॥
अतएव विपर्य्यस्ताः समायैर्षां प्रयोजिताः।
चक्षुष्यो मधुरो ग्राह्यो रसो धातुविवर्द्धनः॥
स्थौल्यालस्यविषघ्नश्च कटूद्दीपन पाचनः॥"
इत्याह्निकतत्त्वम्॥)

न्यायमते तु।

"रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा।
सहकारी रसज्ञाया नित्यत्वादि च पूर्व्ववत्॥"
इति भाषापरिच्छेदः॥

"रसस्तिति। सहकारीति रासनज्ञाने रसकारणमित्यर्थः। पूर्व्ववदिति जलपरमाणौ रसो नित्यः अन्यः सर्व्वोऽपि रसोऽनित्य इत्यर्थः।" इति सिद्धान्तमुक्तावली॥ * ॥ शरीरस्थधातुविशेषः। तत्पर्य्यायः। रसिका २ स्वेदमाता ३ वपुःसव ४ चर्म्माभ्य ५ चर्म्मसारः ६ रक्तसारः ७ असमाटका ८। इति राजनिर्घण्टः॥ आहारसम्भवः ९ तेजःसम्भवः १० अग्निसम्भवः ११ षड्रसासवः १२ आत्रेयः १३ अहङ्कारः १४ धातुघनः १५ मूलमहापरः १६। इति हेमचन्द्रः॥ तस्य निरुक्तिर्यथा,—

"यत् पार्थो रसधातुर्यस्ततोऽभवदयं रसः।
सदेव सकलं देहं रसतीति रसः स्मृतः॥"

तस्य स्वरूपमाह।

"सम्यक्पक्वस्य शुक्लस्य सारो निगदितो रसः।
स तु द्रवः सितः शीतः स्वादुः स्निग्धश्चलो भवेत्॥"